

О. М. ЩЕГЛОВ

ХЕРСОНЕСЬКІ АНТРОПОМОРФНІ СТЕЛИ З ВРІЗНИМИ ЗОБРАЖЕННЯМИ

З великої кількості антропоморфних надгробків, знайдених у Херсонесі, можна виділити групу пам'яток, зображення на яких передані з допомогою врізних ліній. В цій статті розглядається кілька нових таких пам'яток.

1. Плоска плита з місцевого сарматського вапняку, висотою 0,34 м, шириною 0,29 м і товщиною 0,08 м з примітивним зображенням людського обличчя (рис. 1). Вона була знайдена у 1958 р. на південно-східній ділянці городища під час розкопок периболу 17-ї куртини оборонних стін міста¹. Надгробок був використаний вдруге в обкладці борта водостока III ст. н. е.

Лицьова і бокові сторони плити оброблені досить старанно, задня сторона лише грубо оббита. На лицьовій стороні вміщено контурний малюнок голови *en face* з частиною плечей, виконаний глибокою врізною лінією. Малюнок конче спрощений, зведений до майже повного схематизму, геометризований. Контур голови поданий лінією, що значно наближається до правильного кола. Рот трактований у вигляді невеликої горизонтальної риски.

Брови і ніс показані умовно, однією лінією. При абсолютній простоті малюнка на обличчі дуже живо і своєрідно виділяються великі очі. Вони дещо не відповідні між собою. Їх верхні повіки позначені прямими лініями, що трохи піднімаються до висків, а нижні — дугою, яка звернена опуклою стороною донизу. Така «сегментовидна» трактовка очей не відома на інших пам'ятках Херсонеса. Дуже слабка спроба рельєфного зображення спостерігається в передачі вусів та бороди, які у вигляді невисокого валика облямовують рот. Контур шиї переходить у плавні лінії похилих плечей, створюючи короткий бюст. Посеред нього видобано чотирикутне заглиблення майже правильної форми, розміром 7,5×6×2 см. Призначення заглиблення неясне, можливо, це було місце для вставки з ім'ям померлого. Якщо це так, то надгробок датується часом не пізніше II—I ст. до н. е., оскільки стели з вставками пізніше вказаного часу в Херсонесі, очевидно, не вживались².

2. Дуже близький до описаної пам'ятки малюнок (своєрідне графіто), виявлений у 1960 р. на облицювальному камені 20-ї куртини

¹ А. М. Гилевич. Раскопки участка периболу у 17-й куртини оборонительных стен Херсонеса.— СХГМ, вып. I, Симферополь, 1960, стор. 27.

² IOSPE, I², (1916) № 466, 468, 475, 487.

оборонних стін Херсонеса³. Він продряпаний на рівній поверхні каменя. Лінії тонкі і досить глибокі. Малюнок передає той же тип округлого обличчя, але він ще більше схематичний, ніж попередній, і виконаний нашвидкоруч. Розміри його мініатюрні: висота 4,5 см, ширина 3,2 см (рис. 2).

Незважаючи на загальну велику подібність, це зображення деякими деталями відрізняється від першого. Овал обличчя дещо загострений донизу. Мигдалеподібні вузькі очі посаджені досить широко. В

Рис. 1. Стела з розкопок 1958 р. в Херсонесі.

цілому зображення, хоч і менш живе, ніж на плиті 1958 р., але, безумовно, відноситься до того ж типу.

Розташування малюнка дозволяє досить точно визначити його дату. Зображення вміщене на зовнішній стороні стіни другого будівельного періоду. Ця стіна пов'язана з найбільш давньою вежею, що збереглась, — вежею XVII (Зенона), так званим «ядром», а також вежею XVIII і датується кінцем II — початком I ст. до н. е.⁴ Третя стіна 20-ї куртини збудована не раніше IV ст. н. е.⁵ При її спорудженні стіна

³ Малюнок виявлений під час консерваційних робіт, що проводились під керівництвом С. Ф. Стржелецького, якому автор вдячний за дозвіл опублікувати цю пам'ятку. Хоча цей малюнок не є надгробком, вважаю за доцільне включити його до кола пам'яток, що публікуються.

⁴ Г. Д. Белов. Херсонес Таврический, Л., 1948, стор. 44, рис. 8. Єдиної думки про дату побудови стіни у дослідників немає. О. Л. Бертьє-Делагард вважав, що побудова вежі XVII була «почата незадовго до другого яруса... першої ділянки», який він датував першою половиною III ст. до н. е. (ИАК, вып. 21, СПб., 1907, стор. 101, 107, 152). К. Е. Гриневич датує «ядро» вежі XVII і другий будівельний період 20-ї куртини початком III ст. до н. е. (Хсб., т. II, Севастополь, 1927, стор. 63, 73 і сл.). С. Ф. Стржелецький відносив побудову цієї стіни спочатку до IV ст. до н. е. (ПИСП, М., 1959, стор. 70), а потім — не раніше кінця IV — початку III ст. до н. е. Під час розкопок 1961 р. С. Ф. Стржелецький дістав матеріали, які підтвердили дату, близьку до наведеної Г. Д. Беловим.

⁵ С. Ф. Стржелецкий. Вопросы датировки оборонительных стен Херсонеса (по материалам раскопок 1957—60 гг.). — Тезисы докладов о раскопках Херсонеса Таврического в 1960 г., Севастополь, 1961, стор. 16.

другого будівельного періоду була розібрана, очевидно, в тій частині, яка здіймалася над землею. Малюнок знаходився в п'ятому ряду облицьовки. Десять шарів II—I ст. до н. е. біля 17-ї куртини становлять 1,4 м товщини⁶. Біля 20-ї куртини другого будівельного періоду в тому місці, де нанесений малюнок, шари накопичувались, мабуть, скоріше, бо тут материкова скеля утворює глибоку западину. Виходячи з цього,

Рис. 2. Зображення на облицьовальному камені з розкопок 1960 р. в Херсонесі.

можна припустити, що малюнок нанесений на стіну незабаром після її побудови і може бути датований кінцем II—I ст. до н. е.

3. Плита з місцевого сарматського вапняку, висотою 0,6 м, шириною 0,4 м і товщиною 0,95 м з врізним зображенням померлого en face (рис. 3). Вона знайдена у 1960 р. при розкопках кварталів перших століть н. е. в цитаделі Херсонеса (біля 18-ї куртини та вежі XVI)⁷. Тут вона була використана вдруге як простий будівельний матеріал.

Характер обробки плити аналогічний першій — більш старанно обтесані лицьова та бокові сторони, задня сторона оббита грубо.

Зображення померлого знаходиться в верхній частині плити. Малюнок ще більш схематичний та спрощений, ніж на надгробку 1958 р. Спосіб виконання малюнка той же — глибока врізна лінія.

Зберігаючи основні загальні риси, це зображення значно відрізняється від двох перших. Контур обличчя витягнутий і дещо звужений донизу. На голові — невеликий конічний головний убір. Нижня частина обличчя має підкреслено масивну важку форму. Цим, треба думати, майстер прагнув передати бороду. Деталі обличчя дуже стилізовані, зведені до чисто геометричних форм: прямокутний ніс, що переходить у брови, овальні очі, посаджені близько до перенісся, рот у вигляді невеликої горизонтальної риски (його величина дорівнює ширині носа). На відміну від плити 1958 р., де лінії плечей обриваються, тут бюст обведений з усіх боків⁸. Очевидно, в даному випадку на гладку поверхню плити перенесена форма звичайних антропоморфних надгробків Херсо-

⁶ А. М. Гилевич. Вказ. праця, стор. 25. Докладніше див. в її звіті про розкопки 1958 р., Архів ХДМ.

⁷ Розкопки В. В. Борисової. Висловлюю їй свою подяку за дозвіл опублікувати пам'ятку.

⁸ Подібні надгробки є в скульптурній колекції музею. Вони походять з більш ранніх розкопок (А. П. И в а н о в а. Херсонесские скульптурные надгробия с портретными изображениями. — СА, VII, М.—Л., 1941, стор. 119, рис. 13).

неса, причому можливо, що тут справила вплив поява в перші століття н. е. в надгробній скульптурі міста портретного погруддя померлих. Надгробок з цитаделі, на наш погляд, потрібно поставити пізніше вищеописаних зображень, але дещо раніше херсонеських надгробків місцевої роботи кінця II — початку III ст. н. е. з портретним зображен-

Рис. 3. Плита з розкопок 1960 р. в Херсонесі.

ням померлих⁹, до яких вони подібні. Крім того, раніше ніж потрапити в перекриття водостока III як будівельний матеріал надгробок мав певний час стояти в некрополі.

4. Значно відрізняється від розглянутих надгробок, випадково знайдений у 1960 р. на території південно-східного некрополя Херсонеса (рис. 4). Він виконаний з вапняку, за типом звичайних антропоморфних надгробків Херсонеса, що сумарно повторюють обриси голови, шиї, плечей. З останніми його зближують також розміри (висота — 0,26 м, ширина — 0,225 м) та особливості обробки: передня сторона гладко зтесана, задня — опукла і оброблена гірше.

Овал загостреного донизу обличчя (спроба передати клиновидну бороду) має правильну геометричну форму. Максимальний ступінь геометризації спостерігається також в малюнку очей, рота, носа та брів. Хоч деталі обличчя передані не пластично, а врізними лініями на абсолютно рівній поверхні, ця пам'ятка наближається до круглої міс-

⁹ А. П. Иванова. Херсонесские скульптурные надгробия с портретными изображениями. — СА, VII, стор. 17 і сл.

цевої¹⁰ портретної скульптури Херсонеса¹¹ і, за особливостями стилю, мабуть, відноситься до того ж (або близького) часу.

* * *

Антропоморфні надгробки Херсонеса становлять окрему групу серед північнопричорноморських пам'яток подібного роду. Останніми дослідженнями А. О. Щепинського¹² поставлене питання про послідовність у розвитку цього типу, який веде свій початок, найімовірніше, від

Рис. 4. Стела з південно-східного некрополя Херсонеса.

ранньотаврських майже необроблених каменів-стел, що мали форму, схожу на верхню частину тулуба людини. При дальшому удосконаленні технічної обробки, що відбувалась в Херсонесі в умовах еллінізації місцевого населення¹³, схематизм зображень залишився головною ознакою цих надгробків. В ранній період і під час розквіту Херсонеса у III—II ст. до н. е. застосовувались, очевидно, лише скульптурні пам'ятки, що сумарно повторювали обриси голови, шиї, плечей. Відомі на цей час врзні зображення, що відтворюють загальний контур звичайних

¹⁰ Застосовуючи термін «місцевий», ми маємо на увазі не лише місцеве виробництво, а й місцевий, «варварський» характер пам'ятки.

¹¹ А. П. Иванова. Херсонесские скульптурные надгробия с портретными изображениями.—СА, VII, стор. 119, рис. 12; і і ж. Das Grabrelief von Bosphorus und Chersoness.—Das Altertum, № 8, Berlin, Hf. 2, 1962, стор. 98 і сл., рис. 100; А. Н. Щеглов. Пять херсонесских надгробий с изображениями умерших.—СА, М., 1964, № 2, стор. 217 і сл., рис. 5.

¹² А. О. Щепинський люб'язно ознайомив мене з своїм рукописом «Прототипы херсонесских антропоморфных надгробий».

¹³ Наприклад, багато антропоморфних надгробків було вміщено в едікули. А втім, можна припустити, що звичай ставити такі надгробки дістав поширення і серед грецького населення міста, хоч цьому суперечить відсутність на них будь-яких написів. Проте відомий випадок знаходження подібної стели на рядовій грецькій

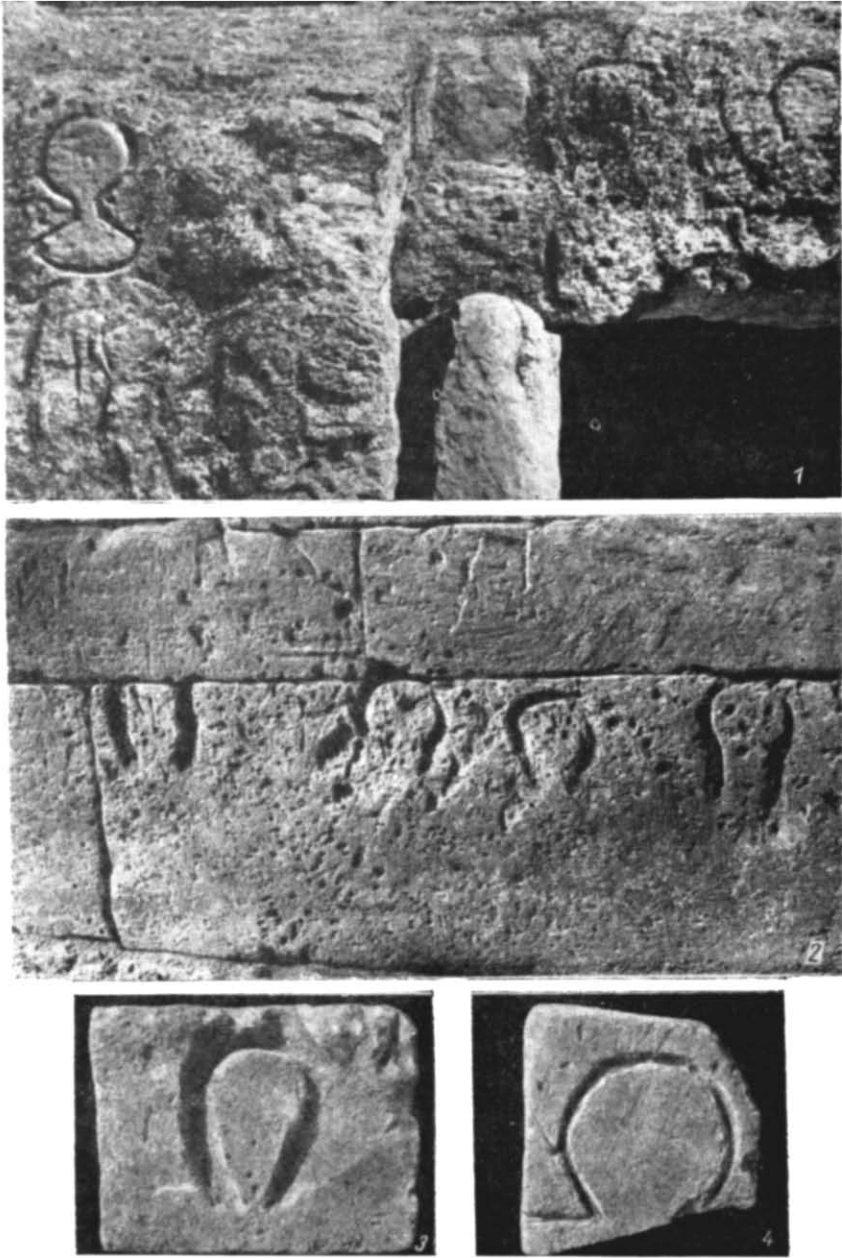

Рис. 5. Врізні антропоморфні зображення з Херсонеса:
 1 — на склепі № 1480; 2 — на вежі XVII; 3, 4 — на окремих плитах.

антропоморфних надгробків (рис. 5), відносяться до пізньоантичного часу¹⁴.

Другою відмінною особливістю херсонеських пам'яток є те, що на них не показані деталі обличчя. Поверхня як скульптурних стел, так і могили (західна ділянка некрополя Херсонеса, 1963 р.). Крім того, в постаментах грецьких стел зустрічаються заглиблення для подібних антропоморфних пам'яток. Ці заглиблення повністю повторюють форму останніх.

¹⁴ Такі зображення відкриті біля входу в склепи № 1480 (ИАК, вып. 16, СПб., 1905, стор. 93), № 2367 (архів ХДМ, спр. 16, арк. 91), на окремих плитах (інв. № 3452) та на камені облицювки другого кільця вежі XVII (Хсб., т. II, стор. 68).

всередині врізних контурів просто згладжена¹⁵. Місцеві надгробки з спробою передати людське обличчя скульптурними засобами з'являються у II—III ст., що, звичайно, пов'язане з поширенням надгробного портретного рельєфу¹⁶. До цієї серії відноситься і плита 1960 р. з цитаделі (рис. 3). Але разом з тим в ній все ж таки домінують старі місцеві традиції передачі образу померлого. Це можна сказати і про інші подібні пам'ятки. Відзначимо, що надгробок з цитаделі підтверджує правильність трактування конічного навершшя скульптурних надгробків як головного убору¹⁷.

Можливо, найбільш ранньою пам'яткою є надгробок 1958 р. (рис. 1). Його і малюнок на 20-й куртині можна зіставити з боспорськими антропоморфними стелами¹⁸ і колом скіфських пам'яток¹⁹. Зображення округлої голови не характерне для більшості херсонеських надгробків, тип округлого обличчя відомий лише по пізньому місцевому жіночому портрету. Проте загальна схема малюнка вказує на зв'язок плити 1958 р. із звичайними «головними» пам'ятками²⁰.

Описуючи пам'ятки, ми особливо підкреслювали умовність та геометризацию зображень. В літературі вже відзначалося прагнення до геометризації обличчя в пізньоантичному мистецтві Херсонеса²¹. Таке явище характерне не лише для мистецтва Херсонеса, а й для усього греко-римського світу того часу, воно найбільше проявляється в мистецтві римських провінцій²². «Варварські» традиції в образотворчому мистецтві все більш посилюються на кінець античної епохи і можуть служити показником «варваризації» античної культури та провісником загибелі античного світу.

Знахідка надгробка на південно-східній ділянці некрополя Херсонеса (рис. 4) дала відсутню ланку між площинним надгробком і круглою «варварською» скульптурою. Таким чином, тепер можна простежити шлях розвитку місцевих надгробків від ранньотаврських стел передгір'їв та гір Криму, які мають віддалену подібність до людської голови, до «головних» пам'яток і далі до круглої «варварської» скульптури Херсонеса останнього періоду античної епохи. Як самостійний тип виділяється антропоморфний рельєф з врізними та барельєфними зображеннями, який набув поширення в перших століттях н. е.

¹⁵ Можливо, що всередині контура деталі зображення могли бути нанесені фарбами.

¹⁶ А. И. Иванова. Херсонесские скульптурные надгробия с портретными изображениями.— СА, VII, 1941, стор. 117—120.

¹⁷ Там же, стор. 108. Автор називає головний убір «скіфським», хоч немає підстав сумніватися, що надгробок відноситься до таврської культурної традиції.

¹⁸ А. П. Иванова. Боспорские антропоморфные надгробия.— СА, XIII, М.—Л., 1950; М. М. Кобылина. Фанагория.— МИА, № 57, М., 1956, стор. 63—64.

¹⁹ О. А. Дашевская. Скифское городище Красное (Кермен-Кыр).— КСИИМК, вып. 70, М., 1957, стор. 116, рис. 46.

²⁰ Так називав антропоморфні надгробки Херсонеса К. К. Косцюшко-Валюжинич.

²¹ А. П. Иванова. Херсонесские скульптурные надгробия с портретными изображениями.— СА, VII, стор. 108.

²² G. Rodenwaldt. Griechische Reliefs aus dem Ausgang der Antike, 76 Winkelmannsprogramm, Berlin, 1919; A. Schöber. Zur Entstehung und Bedeutung der provinzialrömischen Kunst.— Ost. Jahreshefte, Bd. XXVI, Wien, 1930; Die Römischezeit in Österreich an den Bau- und Kunstdenkmäler, Wien, 1938; T. D. Kendrick. Anglo-Saxon artto, London, 1938.

ХЕРСОНЕССКИЕ АНТРОПОМОРФНЫЕ СТЕЛЫ С ВРЕЗНЫМИ ИЗОБРАЖЕНИЯМИ

Резюме

Херсонесские антропоморфные надгробия составляют обособленную группу среди подобных памятников Северного Причерноморья. В статье на примерах не публиковавшихся ранее стел из общей группы выделяются антропоморфные надгробия, изображения на которых выполнены при помощи врезных линий, и делается попытка наметить основные линии генетического развития позднеантичной местной надгробной скульптуры Херсонеса.

Появление врезных изображений в Херсонесе может быть связано с переносом контура обычных антропоморфных (так называемых «головных») надгробий на плоскую плиту с последующей детализацией лица. В дальнейшем этот тип памятников лег в основу создания как надгробных стел с барельефными изображениями, так и местной круглой скульптуры. Связующим звеном между плоскостной и круглой скульптурой Херсонеса является обычной формы антропоморфное надгробие с изображением деталей лица врезными линиями.

Формирование стиля местной скульптуры Херсонеса позднеэллинистического периода, корни которого, по-видимому, уходят в изобразительные традиции тавров, происходило в тесном контакте с античным искусством. Особенно большое воздействие на этот стиль оказал римский провинциальный надгробный скульптурный портрет, получивший большое распространение в городе в первые века н. э.

Не исключено, что в эллинистическое время антропоморфные надгробия широко использовались греческим населением Херсонеса, и поэтому они не могут служить надежным источником для определения этнической принадлежности погребенных.